

ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындағы
ҚЫРГЫЗ ҰЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН

ЖАРЧЫСЫ ВЕСТНИК

ҚЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

2006

СЕРИЯ 1
ЧЫГАРЫЛЫШ 4
ВЫПУСК 4
ISBN 1694-5328

ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
ФИЛОЛОГИЯ. ТИЛ ТААНУУ
МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ
ФИЛОЛОГИЯ. ЯЗЫКОЗНАНИЕ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: Серия 1. Гуманитардык илимдер. – 4 чыг., Филология. Тил таануу. Мамлекеттик тил. – Б.: КУУ, 2006. – 432 б.

Вестник КНУ им. Жусупа Баласагына: Серия 1. Гуманитарные науки.– Вып. 3.- Филология. Языкознание. Государственный язык. – Б.: КНУ, 2006. – 432 с.

ISBN 1694 - 5328

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Редакциялык-басма көнеши басууга сунуш кылган

«Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы»

мезгилдүү эмес илимий журналынын башкы редакциялык куралы

Ы.К. Өмүрканов,

Ж.Баласагын атындагы КУУнун ректору, экономика илимдеринин доктору,

КРдин билим беруугө эмгек сиңирген кызматкерi

/башкы редактор!.

В.И. Шаповалов,

филология илимдеринин доктору, профессор, КРдин маданиятка эмгек сиңирген ишмери, КРдин мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты /башкы редактордун орун басары/.

У.Н. Брымкулов,

КР ИУАнын корреспондент мүчөсү, техника илимдеринин доктору, профессор,

КРдин илимге эмгек сиңирген ишмери.

Ч.Т. Жолдошева,

КР ИУАнын корреспондент мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор,

КРдин илимге эмгек сиңирген ишмери.

А.Ч. Какеев,

КР ИУАнын академиги, философия илимдеринин доктору, профессор,

КРдин илимге эмгек сиңирген ишмери, КРдин мамлекеттик сыйлыктарынын лауреаты.

Т. Койчуев,

КР ИУАнын академиги, экономика илимдеринин доктору, профессор,

КРдин илимге эмгек сиңирген ишмери, КРдин мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты.

К.А. Исаева,

юридика илимдеринин доктору, профессор.

Л.П. Мирошниченко,

педагогика илимдеринин доктору, профессор, КРдин билим беруугө эмгек сиңирген кызматкерi.

К. Оторбаев,

КР ИУАнын академиги, экономика илимдеринин доктору, профессор,

КРдин илимге эмгек сиңирген ишмери.

В.А. Печенов,

биология илимдеринин доктору, профессор, КР ИУАнын корреспондент мүчөсү,

КРдин илимге эмгек сиңирген ишмери.

А. Саадабаев,

физика-математика илимдеринин доктору, профессор.

С.Ж. Токтомышев,

КР ИУАнын академиги, физика-математика илимдеринин доктору, профессор,

КРдин илимге эмгек сиңирген ишмери, КРдин мамлекеттик сыйлыктарынын лауреаты.

Ө.Ш. Шаршекеев,

физика-математика илимдеринин доктору, профессор, КР ИУАнын корреспондент мүчөсү,

КРдин илимге эмгек сиңирген ишмери.

К. Саматов,

филология илимдеринин доктору, доцент

/илимий катчы!.

ISBN 1694 - 5328

© Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2006

Жусуп Баласагын атындағы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы	Серия 1 Гуманитардық илимдер Чыгарылыш 4 Филология. Тил илими. Мамлекеттик тил
Тілмій-теориялық журнал	6 серияда чыгат
1993-жылдан бері чыгарылат	

МАЗМУН

Турсунов А. Түрк тилдериндең багынынды компоненти табыш жөндөмөдө турган этиштик сез айналшыры	7
Сагынбаев К.С., Шаваева Г.Ш. К вопросу о стандарте обязательных минимальных требований по иностранным языкам на неязыковых факультетах	11
Шаваева Г.Ш., Бакашева Ч.К. Moderne Technologien als Kommunikationsmittel beim Fremdsprachenunterricht	17
Осмоналиева Г.К. Мамлекеттін негизі – тіл	19
Эшимканова А.К, Жумабаева М.Д. The process and problems of communication	21
Садыкова А.С., Бокоева Э.М. Вокабулярды колдонууда жана кепте кайталануу ыкмаларын оюн аркылуу көрсөтүү	24
Садыкова А.С., Бокоева Э.М. О переводе научно-технической литературы	25
Ахметова Н.А. Формирование коммуникативной компетенции - основная цель практического курса русского языка	27
Аристов И.В., Аристова С.И. Работа с текстами периодической печати	31
Аристов И.В., Аристова С.И. Использование текстов по специальности на занятиях по русскому языку	32
Макеева А. Э. К вопросу о сопоставительном изучении языков	34
Макеева А.Э. Специфика взаимодействия языковых систем в процессе изучения второго языка	36
Буряченко Т.И., Буряченко Е.С. Компрессия информативного содержания текста как один из навыков при обучении письменной речи студентов на базе текста	38
Арыпбекова Д.Ж. Межличностная коммуникация и взаимодействие как основа дискуссионного общения	39
Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Бары ақындын ырларындағы эпимонанын түрлөрү, эвфониялық кызметтер	42
Гумбатова Р.Р. Антроморфизм и иррациональность символа в мифологеме	45
Гумбатова Р.Р. Значение зооморфизма в литературном творчестве	48
Осмонкулов А.О. Мамлекеттик тиілдин негизги маселелери кайсылар?	51
Сыдықбаева Б. К. Тыныстановдун «Кыргыз тилинин синтаксиси» окуу китебинде методикалық маселелердин камтылысы	55
Сарымсакова Б. Лексиканы окутууда көрсөтмөлүүлүк жакшыртылсын	58
Чолпонбаева Н. Роль виртуального и окказионального значения ФЕ в формировании структурь текста	61
Мукарапова А.К. О количественной квалификации действия в языке	64
Мукарапова А.К. Мультиплексивные глаголы в английском и кыргызском языках	67
Сиушибаева М.Н. Developing Student Research Projects	69
Чатоева З.Б. Контроль формирования коммуникативной компетенции по русскому языку	71
Сагынбекова Ч.М. Способы перевода	75
Сагынбекова Ч.М., Абдукаримова З.М. Теория и методы перевода	78
Ибрагимов С. Сүйлөө маданиятына кантит үйрөнебүз	83
Буряченко Т.И., Буряченко Е.С. Эллиптические конструкции русского разговорного синтаксиса	86
Атакеева А. Структура, значение и классификация словосочетания в языкоznании	89
Атакеева А. Валентность глаголов в немецком языке	94
Петерс Н.В. Прецедентный текст в дискурсе языковой личности как один из аспектов ее изучения	97

Салахитдинова Э.Д. Название животных в английской фразеологии и их перевод на русский язык	100
Темирбекова Т.А. Зат атоочтун немис жана кыргыз тилиндеги семантикалык жана курамдык түрлерү	103
Темирбекова Т.А. Немис тилинде артиклдин колдонулушунун маанилүү учурлары	109
Уркунчиеva Ж.О. Французы и французский язык	113
Кадыркулова Ф.Д. Прагмалингвистические особенности прессы	116
Кадыркулова Ф.Д. Интеграция культуронимов	120
Карамендеева Ч. Кыргыз тили боюнча окуу китеңтеринин тарыхынан	121
Rozalinaova M. <i>Formation of the english neologisms</i>	123
Сыдыкбекова О. Пословицы и поговорки как дополнительный материал на уроках французского языка	126
Хайдарова Е.И. Синтаксические средства интенсификации	127
Кубатбеков М.М. Развитие международных связей в системе образования	130
Кубатбеков М.М. Международные проекты в развитии международных связей гимназии	133
Аскар кызы Жылдыз Кыргыз тилин окутуунун методикасы илими жана профессор К.К.Сартбаев	135
Grinko A.V. <i>Introduction of information about english-speaking countries for elementary school students</i>	139
Гапырова А.М. Проблемы многоязычия в современном обществе	143
Кругиков Д.А. Позитивные факторы и негативные тенденции в развитии государственного языка	146
Хаваза Ф.Н. К вопросу о заимствованной лексике дунганского языка	150
Алимпиева Л.В. Лексикографическое оформление частиц с ограничительным значением в «Русско – кыргызском словаре» К.К. Юдахина (к постановке проблемы)	154
Макарова Л.А. Побудительные конструкции в диалогической речи	155
Үсөналиева Г. Багыныңкы сүйлөмдүн синтаксисттик синонимдері жөнүндө	158
Элтүзёрова Г.Ж. Керкем тексттеги вербалдык эмес каражаттардын семантикасы жана функциясы	160
Элтүзёрова Г.Ж. Керкем тексттеги экстралингвистикалык факторлордун семантикасы жана функциясы	163
Чыманов Ж.А. Кыргыз тили мугалимдерин (педагогдорду) даярдоого коюлган соңку талалтар	167
Шерматова Ф.С. Эмоционально - экспрессивная функция повторов в речи	172
Сарымсакова А.Ж. Синсемантические номинативные лексические единицы пространственной ориентации в немецком и кыргызском языках	173
Назарбекова К. Кыргыз тили боюнча классстан тышкаркы жумуштардын таалимтарбия берүүдөгү ролу	176
Назарбекова К. Класстан тышкаркы жумуштарды жүргүзүүде окуучулардын таанып-билиүү ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн психологиялык жана методикалык негиздери	179
Шекеева Ч. А. К вопросу о связочных глаголах в языкоznании	184
Аман кызы Бакытгүл Изложение – мектептерде жүргүзүлүүчү жазуу жана жумуштарынын бири	187
Кожошева З.М. Образовательный мониторинг – развитие информационного обеспечения	189
Чыманова Т. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун максат-мислдеттери тууралуу	192
Чыманова Ж.Ж. Валентность агенса и его значение в кыргызском и английском языках	194
Кульчицкая Л.Г. Функции односоставных безличных предложений в художественном тексте	196
Кульчицкая Л.Г. Инфинитивные предложения в функциональном аспекте	199
Калыбаева А.Б. Безличные предложения в структуре художественного текста	201
Кульчицкая Л.Г., Калыбаева А.Б. Обобщенно-личные предложения как способ выражения категории лица в структуре художественного текста	203
Шаммаева Н.Ш. Экстралингвистический фактор как критерий формирования коннотации	206
Жаманкулова К. Тил илиминин өнүгүшүндө сүйлөмдүн орду	207
Кошқарбаева М.Б. Хіұғасырдағы жазба ескерткіштер тілінің зерттелу жайы	211

Дүйшебекова Г. Использование краеведческого материала на занятиях русского языка	213
Дүйшебекова Г. Профессионально-ориентированное обучение студентов национальных групп на занятиях русского языка.	215
Джекиева Н.Т. К проблеме изучения аспектуальности	217
Бокоева Э.М. О переводе научно-технической литературы	219
Абдимомунова А.О. Синтагматический анализ номинации	220
Бекбалаева Ж.А. Семантико-прагматическое содержание приветственных формул в кыргызском языке	223
Фаизова К.К. О некоторых вопросах иноязычного саморазвития студентов	228
Усенбаева Г.Д. Понятие компетентности в образовании	232
Оразбекова И.Г. Язык политики как естественный код политической культуры	234
Абдулхакимова К.Р. Особенности отражения речевой деятельности человека в актах коммуникации на киноэкране	236
Әділова Ш. Д. Ысқак және әдеби сын мәселелері	239
Белгібаева Г.Ә., Умурзакова М.А. А.Сүлейменовтің "Қара шал" әңгімесіндегі "Қара шал" образының жасалуы	241
Дуанаева С. Р. Бердібай - түркі халықтарының ауыз әдебиетін зерттеуші	243
Дүйшев Ж. Элибиздин сүйлөө маданиятын өнүктүрөлгү. «Өнөр алды кызыл тил»	246
Есимсейтов Б.Р. Формальная структура словообразовательных цепочек в казахском языке	248
Келбаев М.М. М.О. Әуезовтің «Манас» жырының сюжеттік кұрылышын айқындаудың зерттеулері	249
Көпбосынов Б., Керімбаев Е. Қазақ топонимедерінің зерттелуі	253
Мауытова Ж. Дулатисабековтың "Қарғын" романындаш элеуметтік ең томенгі кабаттың бейнеленуі	255
Паңбаева А.Ә. Сайрам ауданындағы кейбір атаулардың тарихи-этнографиялық сипаты	257
Сариева Г. «Ақкан жұлдыз» романындағы шоқан бейнесінің мүсінделу ерекшеліктері	259
Саттаров Қ., Ешманова А.Т. Қазығұрт ақыздарының жиналу, баспа бетінде жариялану мәселелері.	261
Сыздықов К. Мұхтар Әуезовтің әдеби-сын енбектері	263
Сыздықова М. Ж., Сыздықов К. С. Мұхтар Әуезов – драматург	268
Тынаева Е.У. Эвфемизмы как проявление толерантности	270
Тынаева Е.У. Выражение толерантности через вежливость в межкультурном аспекте	272
Токушева Т.С. Лиризм жана анын адабий-лингвистикалык табияты	277
Токушева Т.С. Лиризмдин кыргыз повесттеринде пайда болушу жана калыптанышы	279
Рыскулова Ч.Ш. Об общей теории послелога в языкоznании	282
Рыскулова Ч.Ш. Кыргызские послелоги и их эквиваленты в английском языке	284
Осмон кызы Н. Кептин булагы – адабий тил	287
Аттокурова С. Оппозиционные свойства цветообозначений «ак» (белый) и «кара» (черный) в произведениях Ч.Айтматова	289
Кармышева Б.О. Инновационные технологии преподавания иностранных языков в неязыковом вузе	291
Кадырбекова П.К. Кыргызская германистика на пути к болонскому процессу	294
Кадырбекова П.К., Сулайманкулова А.Н. Redetikette bei der gratulation, wünsche und danksagungen im interkulturellen vergleich	301
Байгобылова Г.А. Английская информационно-технологическая терминология как источник заимствований в русский язык	307
Алымкулова Г.Ж. Новая модель управления качеством языковой подготовки студентов неязыковых факультетов университетов	309
Гузиева З.К. Эвфемизация лексики в немецком и русском языках	315

Кожа Э. Тууранды сөздөрдүн табияты (кыргыз жана түрк тилинин материалдарынын негизинде)	318
Кожа А. Кыргыз жана түрк тилинде эмоциялык-экспрессивдик маанинин изилдидиши	322
Aydin Ö. Some comparative notes on relative clauses in kirghiz and turkish*	326
Абылдаева А. Д. Выражение времени в грамматике кыргызского и немецкого языков	331
Дашман А. Кыргыз жана түрк тилинде ай аттарынын атальышы (1-макала)	335
Дашман А. Кыргыз жана түрк тилинде ай аттарынын атальышы (2-макала)	338
Аман кызы Бактыгул. Диалбаяндын адабий-методикалык негиздері жөнүндө	341
Маразыков Т.С. Адамдын дene мүчөлөрүнүн көркөм текстте образ түзүүчү функциясы	344
Баймыраев Б. Сатирик-акын Мукамбеткалы Турсуналиев	345
Сагынбаева Б. Эле // <i>idi</i> жардамчы этишинин татаал семантикасы	349
Gümüş M. Akraba dillerin öğretiminde morfolojik yapıların yeri ve Türkçe öğretiminde ders kitaplari	358
Мажитова З. Турк жана кыргыз тилиндеги сын атоочтордун даража категориясы боюнча езгөрүшү	361
Длимбетова Б.С. О проблеме подготовки будущих учителей русского языка для школ с национальным языком обучения к использованию инновационных технологий	364
Қасым Б. Түркі тілдеріндегі топонимикалық атаулардың танымдық негіздері.	366
Тұрарова Қ.Қ. Қазақтың ұлттық өнері – халық өмірінің айнасы	369
Байжигитов К. Алғы сез адабий сындын алгачкы жанры катарында	370
Асанкожоева Н. Махмут Кашкарийнин сөздүгүндөгү айрым фразеологизмдердин кыргыз-турк тилдерине карата катылыш	376
Asylbekov R.U. Көркем шыгарма мәтініндегі диалектілік ерекшеліктер	379
Asylbekova A. The nature of metaphors with “love” in A.Osmonov’s poetry	382
Көпбосынов М.А. Аударматанудагы ізденістер хакында	385
Масалиева Ж.А. Түркологияда қосымшалар тарихының зерттелуі	387
Орман М.М. Қазақтың қаһармандық эпостарында халықтың тұрмыс-тіршілігінің бейнеленуі	390
Саденов А.Е. Коммуникациядағы диалогтың қызметі мен рөлі	392
Сәулембек Г.Р. Т. Жармагамбетов әңгімелерінде психологиялық бейнелеу формаларының қолданылуы	394
Тұрдалиева Р. Шетел және казақ тіл біліміндегі гендерлік зерттеулердің жайы	397
Омаров Т. Қазақ-қыргыз қасиетнамасы һәм «зар заман» ағымы	400
Утегенова Г.Ж. Ортағасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестер	403
Әділбекова Ж.Қ. Көркем мәтін және қарама-қарсылықты мағына	405
Тасполатов Б.Т. Киелі қазығұрт өңіріндегі жер-су атауларының географиялық терминдермен байланысы	408
Мурасатов Б.А. Кыргыз тилинде илик жөндөмесүнүн мааниси	411
Мурасатов. Б.А. Кыргыз тилинде табыш жөндөмесүнүн мааниси	413
Сагыналиева Г.Т. Английские глаголы со значением пребывания и сохранения признака в составном именном сказуемом и соответствующие им элементы в кыргызском языке	416
Сагыналиева Г.Т. Выражение именной части составного именного сказуемого английского языка местоимениями и соответствующие им элементы в кыргызском языке	418
Акматов Н.Р. Ысық-Көл топонимиясындагы этнотопонимдер жана антропотопонимдер	421
Акматов Н.Р. Ысық-көл топонимиясындагы «акелердин» ысымдарына жана алардың ишмердиктерине байланыштуу келип чыккан антропотопонимдер жана топонимдер	427

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕ АЙ АТТАРЫНЫН АТАЛЫШЫ (I-МАКАЛА)

Биз макалабызда кыргыз жана түрк тилиндеги ай аттары жөнүндө азыноолак кеп кылууну көздөдүк. Мында эки тилде колдонулуп келген эски ай аттарына да кайрылып, ал жөнүндө айтылган пикирлер тууралуу маалымат берип, озүбүздүн жеке оюбузду билдириүгө далалаттандык. Белгилей кетчү жагдай – бүгүнкү күндо урунуп жүргөн календардагы ай аттарына езгөчө көңүл бөлдүк, өзүңзөрөгө белгилүү, ал ай аттары, негизинен, башка тилден кабыл алынгандыктан, алардын кайсы тилден өздөштурулгөндүгүн, семантикасын, этимологиясын да теришитируүгө назар бурулду. Муну менен катар эки тилдеги ай аттарын терең ачып берүү максатында текстеш тилдер менен да салыштырыла каралды.

Ай сөзү кыргыз жана түрк тилинде көп мааниге ээ, т.а., эки тилде төң төмөнкүдөй төрт мааниде колдонулат: 1. Ай: Жылдын он эки болугүнүн бири: *март айы, апрель айы*. 2. Планета аты. Жер планетасынын спутниги: *Соолотко жасап койгондой Асмандын көркүн ай берет* (Алалы). 3. Астрономия: Арка-аркасынан келген эки айдын ортосундагы мезгил. 4. Бир айдын кайсыл бир күнүнөн тартып кийинки айдын ошол күнүнө чейинки же 30 күндүк убакыт (мезгил) аралыгы. *Бул иш болжолу менен уч айда бутат*.

Түрк окумуштуусу А. Нежаты Акгүр *On İki hayvanlı Türk Takvimi* «Он эки айбанаттуу түрк календары» аттуу илимий макаласында ай жана айлык календарь тууралуу мышдай маалыматтарды берген: «Күлтегин жана Билгекаган жазууларынын жазылыш даталарын берүү үчүн ай жана күн аттарынын коюлушунда колдонулган түрк календарында башынан тартып белгилүү бир календарь боюнча жылды эсептөө жокко эссе. А бирок, башка тарафтан караганда, жазуунун күнүн белгилөөдө ар кандай белгилерди колдонушкан. Орхон жазуу эстеликтинде дәэрлик «D» баш тамгасы менен айдын жарым формасы көрсөтүлгөн, о, и тамгалары й тамгасынын алдында же аркасында келүү менен тогузунчу же бешинчи айды билдириген. Мына ушинтип, «ай» сөзү асмаңдагы ай жана бир айлык убакыт аралыгындагы мезгилди туюнтурган мааниге ээ. Күлтегин менен Билгекагандын жылдыгы, ал мезгилде кагандын өлгөн күнү жыл сайын белгиленини тургац, ар жылдын 27-сүндө өткөрүлгөн, ошондой эле дал ушул күнү Күлтегинге таш эстелик тургузулган. Бул жөндөн жөн ортодон чыккан нерсе эмес. Анткени Хижри (Мухаммед пайгамбардын 622-жылы Меккеден Мадинага көч күнү) календарына караганда, мына дал ушул күндөрү айсыз караңты түндөр башталат. Бүгүнкү күнде мусулмандарда кадыр түн жана пайгамбардын асманга чыгып кеткен күнү деп эсептелип, мына дал ушул 27-сүн түнү майрамдалат. Мына ушундан улам көктүрктер дагы айдын белгилүү бир датасын урматтап сыйлашкан.»

Ай сөзү «Дивани лутат ат түрктө» мындаicha берилген: «ای ای : ای (30 کүндөн турган убакыт мезгили)

قىشقاڭن كلىسا قلى قىلغى ياي Kişta etin kelse kali kutluğ ay; Күттүү жай келгенде кышка даярдан;

تن كن كچاالتور اذلوك بلا اي Tün kün keçe alkinur ödhlek bile ay. Түн-күн алмашып ай менен убакыт өтөт.

Жылдын он эки белгүнүн ар бирин «ай» деп аташтын себеби ушул убакытта мурунку ай аяктап, жаны ай башталат. Ай көңчүлүк элдерде, анын ичинде түрк элдеринде да өтө ыйык кубулуш катары караплан, ошондуктан аны кол менен көрсөтүргө тыюу салыштан. Бул жөнүндө «Диванда» да темөнкүчө айтылган:

Ay tolun bolsa eligin imleme . اى تۇن بىسالاڭن املاماس . Толгон ай кол менен көрсөтүлбөйт, анткени көзү коргөндүн баары көрөт.

Ай сөзү кыргыз жана түрк тилдеринде мезгилди туюнтурган фразеологизмдердин тутумунда колдонулат: *Ай айланып, жыл тегеренбей* - анча көп убакыт өтпөй, тез эле деген мааниде. *Ай айланып, жыл тегеренбей* эле ушинтип олтурса, бизди сыйлаганы кайсы? (Ала-Тоо).

Ай башы – Кыргыз тилинде айбашы туруктуу сөз айкашы катары томөнкүдөй маанини берет: Орозо айынын акыркы, айдын алдыңкы күнү, эртең айт деген күн, арапа. Мындан сырткары, ар бир айдын башталышы, алгачкы күндөрү да ай башы, ай башында деп айтыла берет. Түрк тилинде айбашы динге байланыштуу колдонулбайт, ар бир айдын башталышы, алгачкы күндөрү деген маанилерде гана колдонулат, демек, бул жагынан кыргыз тилиндеги *ай башы* сөзүнүн экинчи маанисине дал келет. 1) Келин-кыздын көркүнө Айт, *ай башы* күн кызык (Гоктогул). 2) *Heyhai! Aybaşı da çöktan gelip geçti. U. N. Yiğitler*

Кыргыз тилинде: ай күнүнө жетүү – торөй турган мезгили жетүү, торөрүнө жасакын калуу, түрк т.: *Ayu gütü kalmadi. Хандын аялынын боюна бутуп, ай күнүнө жеткен учур* (Жомок).

Кыргыз тилинде *ай арасы* “өтүп бараткан же жаныра турган аралыгындагы күндөр” деген маанини туюндуруп, туруктуу сөз айкашы катары караплат: *Ай арасында сары кар түшүп*, эки күндөй жеттүү (Т. Сатыбеков). Ал эми түрк тилинде ал туруктуу сөз айкашы катары карапбайт, болгону бир айдын жарымы деген маанини гана билдирет.

Түрк тилинде: ayda kazandığını günde yetek - кыргызча: бир айда эптеп тапканын бир күндө чачып жоготот, тапканын баарын заматта ыксыз жок кылуу, эсебин билбөө, эби жок мамиле кылуу.

Түрк тилинде: ayda yilda bir – кыргыз тилинде: *айда жылда бир, кээде-кээде, анда-санда: Oni ayda yilda bir görüyorum* (Аны айда – жылда бир корөбүз).

Түрк тилинде: ayda yilda bir nataz, oni da şeytan komaz (*Абдан сейрек учурда кайрымдуу иш жасоого ниеттенин*, бирок бир нерсени шылтоолоп, андан баш тартуу маанисинде колдонулат).

Ар бир улуттун өзүнө таандык үрп-адаты, салт-санаасы, турмуш-тиричилик жана маданият өзгөчөлүгү бар. Мына ушундан улам кыргыздардын, түрктөрдүн жана башка түрк тилдүү элдеринде жыл-ай аттарынын атальштарынын ортосунда жалпылык менен айырмачылыктар бар.

Кыргыздар Октябрь революциясына чейин ар кандай календарды колдонуп келишкен. Айрыкча, бүгүнкүгө чейин ай календарын да, күн календарын да бирдей колдонушкан. Ай-күн календары Мезопатамиядан чыгып сumerлерге чейин таркаган.

Түрк окумуштуусу Осман Туран келтирген маалыматтарга таянсак, Бейрунинин 1000-жылы жазган “Âsâr ül-Bâkiye” (Асар үл-Бакийе) аттуу эмгегинин 5-бөлүмүндө ай аттары темөнкүдөй тартитте берилген:

Uluğ ay (Улуг ай). Sekizinci ay (Секизинж ай). Kükçük ay (Күчүк ай). Tokuzuncu ay (Токузунж ай). Birinci ay (Биринж ай). Onuncu ay (Онунж ай). İkinci ay (Икинж ай). Törtüncü ay (Төртүнж ай). Altinci ay (Алтынж ай). Üçüncü ay (Үчүнж ай). Beşinci ay (Бешинж ай). Yetinci ay (Йетинж ай)

Түрктөр мусулман калкы болгондуктан, «Геч» (Хижри) календарын кабыл алыш, пайдаланып келишкен. Осмон түрктөрү муны алты жуз жылдан ашык колдонушкан. Ай жана күн календарынын арасында жылда он бир күн айырма бар. Мына ушул себептөн улам башка ислам дининдеги мамлекеттер менен бирдей болуш учун дайым айрым ондоолорду киргизип турушкан.

Азыркы учурда күн календары көптөгөн калктор арасында колдонулуп келет. Кыргыздарда жана түрктөрдө колдонулган бүгүнкү күндөгү календардагы ай аттары түбү барып латын тилине такалат. Кыргыз окумуштуусу А. Каргалдаева календарь эн оболу римдиктерде пайда болгондугуни, андагы ай аттары темөнкүдөй аталгандыгын билдириет: 1) Мартиус - 31 күн, 2) Апрелиус - 29 күн, 3) Майус - 31 күн, 4) Юниус - 29 күн, 5) Юлиус - 29, күн, 6) Квинтилис - 31 күн, 7) Сентембер - 29 күн, 8) Октябер - 31 күн, 9) Новенбер - 29 күн, 10) Доценбер - 29 күн, 11) Януариус - 29 күн, 12) Фебруариус - 28 күн. Бул жағынан алганда, кыргыз жана грек, латын, түрк тилинде темөнкүдөй айырмачылыктар бар.

Кыргыз тилинде	Грек тилинде	Латын тилинде	Түрк тилинде
1) Март	Martius	Martius	Mart
2) Апрель	Aprilius	Vril	Nisan
3) Май	Maios	Majüs	Mayis
4) Июнь	Ioūnios	Jünüs	Haziran
5) Июль	Joūlius	Jülius	Temmuz
6) Август	Ağustos	Ağustüs	Ağustos
7) Сентябрь	Septembrios	September	Eylül
8) Октябрь	Oktōbrios	October	Ekim
9) Ноябрь	Noēmbrios	November	Kasım
10) Декабрь	Dekāmbrios	December	Aralık
11) Январь	Janderârios	Januarius	Ocak
12) Февраль	Febrovarios	Februarius	Şubat

Анда жогорудагы ай аттары кандай маанилерди туюндурунганың жөнүндө токтоло кетели. Таблицада көрүнүп тургандай, ай аттары боюнча кыла айырмачылыктар бар, биз алардын астын сыйып корсөттүк.

Martius - римдиктердин биринчи айынын аталаши. Латын тилинде котормосу бул Марс деген согуш кудайынын атын билдириет, ал март айында туулгандыктан, март дей аталашп калган.

Aperilius - жаштык курак. Хренов Л.С., Голуб И.Я. «Время и календарь» аттуу эмгегинде *aperiri* «ачылуу» маанисин туюндуруарын белгилешкен.

Maios - римдиктердин үчүнчү айы. Латын тилинде “Maius” жаздын кудайы Маянын ысмынан берилген. Уй-булөлөр намысы үчүн каалгага илинген гүлдөсте маанисин берет.

Ioūlius – Зевстин (Юпитер) грекче (Хера) аялнынын аты.

Joūlius - Зүнөгө берилген ай. Jülius: Кайсерге тиешелүү (ай).

Ağustos - Рим императору Августун атына тиешелүү. Латын тилиндеги эски аты Секстилис. Бирок Рим сенаты император Августун элге кылган кызматы үчүн бул айга авгус атын берген.

Septembrios, Oktōbrios, Noēmbrios, Dekāmbrios - Бул айлар марттан кийинки айлар болуп саналат.

Janderârios - Италиянын ортосунда “Latium” регионун өкүмдерди Janus ARIUSTUN наамынан берилген жылдын биринчи айы. ARIUS, негизинен, согуш кудайынын (Ares= Mars) алдындагы жоокер дегенди туюндурат. Бул да “Januprius” сезүнен кыскартылып, жоокер б.а., Janus делет. Л.С. Хренов, И.Я. Голуб «Время и календарь» аттуу эмгегинде эшикке кирил чыгууну көзөмелгө алышп туроочу кудайын буйрутунун ысмынына Янус дей аталашп калган. Янус Аруска тиешелүү биринчи айдын аты болуп саналарын белгилешпет. Ариус чындыгында согуш Кудайына (Арес – Марс) тиешелүү согушчу же жоокер деген мааниге дал келет.

Febrovarios – Fabriarius, негизинен, согуш кудайы Арестин ырайымдуулугу. Анткени Арестин ырайымы менен аба, топурак жана суу ушул айда жылый баштайт. Араптардын жылынуу тууралуу кезкараштары римдиктердин бул ай үчүн колдонгон «Арестин оту, Арестин жылуулугу» деген маанини билдириет. Окумуштуулар Л.С. Хренов, И.Я. Голубдун пикирине караганда, римдиктердин кудайы Фебруонун (Fabriarius) ысмынна ушул ай аталаат. Анын өмүрү кыска болгондуктан бул айга 28 күн берилген.

Ай аттары кыргыздарда да, түрктөрдө да тарыхый жактан калыптанып отуруп азыркы абалына чейин келип жеткен. Төмөнде кыргыз жана түрк тилдеринде расмий аталаштары берилди.

Кыргыз жана орус тилинде	Түрк тилинде
1-ай	Январь
2-ай	Февраль
3-ай	Март
4-ай	Апрель
5-ай	Май
6-ай	Июнь
7-ай	Июль
8-ай	Август
9-ай	Сентябрь
10-ай	Октябрь
11-ай	Ноябрь
12-ай	Декабрь

Жогоруда кыргыз жана түрк тилдеринде расмий ай аттарынан март (март), май (майыс), август (агустос) айлары фонетикалык жана маанилик жактан окшошот, калган айлардын атальштары айтылышы жана жазылышы жагынан айырмаланганы менен мааниси жагынан бирдей. Кыргыздар расмий ай аттарын езгертушпей кабыл алышкан, ал эми түрктөр март, май жана август айынан калғанынын атальштарын езгертушкөн. Түрк тили расмий тил катары 1945-жылы 10-январда кабыл алышып, 15-январь, 1945-жылы расмий гезитинин №4696-санында «Кээ бир ай аттарынын езгертулушу тууралуу» токтомунун негизинде «Тешриниеввел – Эким», «Гешринисани – Касым», Канунууеввел –Аралык», «Канунусани – Ожак» деп езгертулген.

Ожак (Osak) - январь: 31 күн. Рим календарында Канунусани деп аталат. сүрәниликтөрдин эски төртүнчү айы. Латын тилинде он бириңчи ай маанисинде *Undecim*, кийин ланус тактар күдайынын артынан *iānia* эшлиги, кириши маанисинде *Ianuarius* деген атты алган.

Шубат (Şubat) - февраль: 28-29 күн. Babil «Бабил» календарында Сабаду, ал эми сүрәниликтөрде «Шубат» деп аталган. Акадлардын он бириңчи айы. Буудайдын бир сортунун аты. Латын тилинде он экинчи ай маанисинде *Duodecim*, андан кийин *februum* тазалоо сезүндөн алынган *Februa* тазалануу салтанаты, күнөөсүн кечирүү үчүн курбан чатуу мезгили катары *Februarius* аты берилген.

Нисан (Nisan) – апрель: 30 күн. Негизи аты - «Nissanou». Babil- Sūryāni «Бабил – сүрәниликтөрдин» жана римдиктердин календарында «Nisan», латын тилинде «Aprilis, aptīcare, күнгө кектануу, күнөстөө маанисин туюндурат.

Хазиран (Haziran) - июнь: 30 күн. Сүрәниликтөрдин *Horizon* деген сезүнөн алынган. Латын тилинде *Iunius, iuvenius*. Булар “жаشتык” деген маанини берет.

Теммуз (Temmuz) - июль: 31 күн. Шумерлерде *dam* “катын, жар” деген маанини туюндурат. Байыркы Египетте *dama* “бир жерге топтолуу”, ал эми санскрит тилинде *dam* “үй, жар”, латын тилинде *domina* «айым» деген маанини туюндуруп турат. Түрк тилинде бул сез азыркыга чейин “урук” деген мааниде колдонулуп келет. Мурда латын тилинде бешинчи ай *Quintilis* деп аталган, кийин Жулиин календары убагында Юлий Цезардын наамы менен *Julius* деп аташкан.

Агустос (Ağustos) – август: 31 күн. Балил Сүрәни календарында Аб, Абу. Рим календарында Агустос. Латын тилинде эски аты -Секстилис. Бирок Рим сенаты император Августуنى элгө кылган кызматы үчүн бул айга август атын берген. Аугус күттүү, ыйык, улуу деген маанини туюндурат.

Эйтул (Eylül) - сентябрь: 30 күн. Негизиги аты - *Oululu*. Сүйүнчүтөң, кубангандан кыйкыруу деген маанини билдириет. Бабил календарында *Ulul*, сурани тилинде *Eylül*. Латын тилинде жетинчи айдын аты - September.

Эким (Ekim) - октябрь: 31 күн. Рим календарында *Teshrinivvel* деген айдын аты түрк эли мурда колдонулуп келишкен, ал “баштоо” деген маанини туюндурат. Бул ай жылдын экинчи жарымынын башталышы деп саналгандан аталган. Негизиги аты - *Tischri*. Сүрәни тилинде *Tışrin*, ал эми латын тилинде сөзизинчи ай *October*.

Касым (Kasim) - ноябрь: 30 күн. Араб тилинде «бөлгүч» деген маанини туюндурат. *Kıysım* сезү да мына ушул унгудан пайда болгон. Жемал Мынчыоглу «Ай аттары» аттуу илимий макаласында «касым» сезү оозеки тилде колдонулбай калгандыгын айткан.

Аралык (Aralık) - декабрь: 31 күн. Рим календарында *Kānunuevvel*, б.а., *katip* очок, мангаль деген маанини туюндурат. Латын тилинде онунчук ай *December*.

Сүрәни тилинде үчүнчү ай *Kopon*, араб тилинде мангаль же очог деп аталат. *Kānunuevvel* (Аралык) эки жылды бири биринен бөлүп турган ай болгондуктан, ушундай атальп калган. Эл оозунда эки мезгилди эки майрамды бири биринден бөлүп турган айга аралык делген.

АДАБИЯТТАР

1. Necati Akgür, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 64, 1990, s. 177.
2. Каргалаева А. Кыргыз тилинде темпоралдык (мезгилдик) маанини туюндуруучу тил каражаттары , кандидаттык диссертация иши, каракол, 2003, 43-б.
3. Cemal Mihçioğlu, Bir Kamusal İlişkiler Örnek Olayı, Ay Adları ya da Türk Dil Kurumu, A.Ü. SBF yayınları: 474, 1981, s. 9.
4. E. Aydin, Türk Dilinde Zaman Adları, Doktora Tezi, Ankara, 2002, s. 37-77.

5. E. Karabacak, Çağdaş Türk Lehçelerinde Zaman İsimleri Üzerine Bir İnceleme, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. I. S.1544.
6. Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2. Baskı, Ankara, 1999, s.188.
7. <http://www.maksimum.com/astroloji/23.02.07>.
8. İ. Karslı Türkçe – Arapça Sözlük, المجمع لأساسى, İstanbul, 1993, s.41.
9. Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügat-it-Türk, çev. Besim Atalay, I. Cilt, Ankara 1999, s. 83.
10. K. Emiroğlu, Gündelik Hayatımızın Tarihi, Dost Kitabevi, II. Baskı, Takvim, Mayıs 2001, Ankara, s. 80.
11. M.N. Akgür, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, TDA, sayı: 64, 1990, s.189., O. Turan On iki Hayvanlı Türk Takvimi, Cumhuriyet Matbaası, 1941. s.10-12. bak. Ebû Rehan el-Beyrûnî (Çeviren: C.Edward Sachau): The Chronology of ancient nations (El-Âsâr ül-Bâkiye). London, 1879.
12. M. Şemsettin Günaltay, Türk Tarının İlk Devirlerinden Yakin Şark, Elâm ve Mezopotamya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 1987, s. 436.
13. R. Ülgen, Ay ve Gün Terimleri Hakkında Bir İnceleme, Türk Dili Belleten, Sayı:8-9, 1946, s.47.
14. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б.: «Кыргызстан Сорос» фонду, 1999.-73 б.
15. Карасаев Х. К. Камус Наама. Карасай Сөздүк. Бишкек, 1996. 278-б.
16. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Мектеп басмасы, Фрунзе, 1969. 25-бет; Türkçe Sözlük, 9. baskı, Ankara, 1998, s. 167.
17. Муратхан Қ. Қазақтын Конө Тарыхы, Алматы, Жалын, 1993, 353-б.
18. Сейдакматов К. Кыргыз элинин календарь түшүнүгү. - Ф., 1987.- 34-35 б.
19. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп.- Б., 1993, 169-170-б.
20. Сыдыков А.Н. Лексика - семантическая микросистема со значением времени в русском и киргизском языках: Авторефреат, Бишкек, 1995, 16-б.
21. Хренов Л.С., Голуб И.Я. Время и календарь. - М.: Наука, 1989.- 100 с.
22. Юдахин К.К. Киргизко-Русский Словарь, М., 28-б.
23. نئۇچۇر ئەن ئۆزىللىك قۇرغۇنىنىڭ ئۆزىللىك قۇرغۇنىنىڭ, Cilt:6, 1998, s.902.

А. Дашман

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕ АЙ АТТАРЫНЫН АТАЛЫШЫ (II-МАКАЛА)

Кыргыздар календарын алгач Белек Солтоноев «Кыргыздарда жыл эсеби», К. Сейдакматов «Кыргыз» элинин календарлык түшүнүгү» аттуу эмгектеринде эмприкалык, тарыхый жактан изилдеөгө альшкан. А. Н. Сыдыков кандидаттык диссертациялык ишинде кыргыздар колдонгон ай аттары менен орус тилиндеги ай аттарын салыштырып караса, А. Каргалдаева да кандидаттык ишинде ай аттарын тарыхый жактан изилдеөгө алып азыркы учурда колдонулуп жаткан ай аттарына чейин көңири иликтеген. Ошондой эле түрк тилдүү элдерде колдонулган ай аттары менен Кыргызстандын башка аймактарында колдонулган ай аттары тууралуу да жазып өткөн.

Кыргыздарда ай аттарын жашоо тиричилиги, айыл-чарбасы менен байланыштырып иликтеген окумуштуу С.И. Абрамзон мындай пикирин айтат: «Жакынкы кезге чейин эле кыргыздарда беш айдын элдик атальышы жапайы жаныбарлардын атына байланыштырып келгендиги белгилүү болучу, ал жаныбарлар аңчылык кылуу объектилері катары промысолдук мааниси бар окшойт. А.М. Щербактын жана К. Юдахиндин эмгектерин салыштырып көрүүнүн натыйжасында эми беш эмес, жети айдын атальышы аңчылык кылуу тиричилиги менен байланышкан болуп чыкты. Мурда түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк бербей келген баш оона жана аяк оона (августка жана сентябрға туура келет) деген айлардын атальштары эми тувалардын «оона» (эски өзбек тилинде хуна) деген сөзүнөн улам эликтин, бекендүн текеси (монголчо ухна жана огено - талаа эчкиси); К. Юдахин пикири боюнча - монголчо “жайрендин текеси” дегенди түшүндүрөт. Калган беш айдын атальштары төмөнкүдөй: жалган курان, чын куран (же абал куран, же жан куран) эликтин же жайрендин текесинин аты (апрелге туура келет), бугу - майга, күлжаса -жапайы тоо текесинин айы (майга туура келет), теке — жапайы тоо текесинин айы (июлга туура келет). Баш оона жана аяк оона айларын мергөнчилердин берген маалыматтарынын негизинде бул жаныбарлардын жүгүрүшү башталган жана аяктаган айлар түшүндүрүүгө болот. ».

С.И. Абрамзондун пикири чындыкка коошо тургандыгын төмөндөгү таблица ырастап турат:

Эски түрк тилинде	Кыргыз тилинде	Казак тилинде	Түрк тилинде	Уйгур тилинде	Алтай тилинде
Қозы	Жалган куран	Наурыз	Mart	قورزا	Чагаан ай
Үді	Чын куран	Көкек	Nisan	ئۇي	Кочкор ай
Ерентүз	Бугу	Мамыр	Mayıs	قوشكىزەڭ	Тулан ай
Құшық	Кулжа	Маусым	Haziran	تىساهە	Кандык ай
Арслан	Теке	Шилде	Temmuz	بۈلۈپاڭ	Күүк ай
Бадай басы	Баш оона	Тамыз	Ağustos	بوجاداي بېشى	Кич изү ай
Олкі	Аяк оона	Кыркүйек	Eylül	تىرازا	Jaан изү ай
Шаян	Тогуздун айы	Казан	Ekim	چىان	Жайты Курал ай

Иа	Жетинин айы	Караша	Kasim	ياباق	Сыгын ай
Үглак	Бештин айы	Желтоксан	Aralik	اوغلانق	Үлурген ай
Көнек	Учтун айы	Кантар	Ocas	موغا	Күчүрген ай
Балық	Бирдин айы	Акпан	Şubat	بىلەن	Кынкы куран ай

Көрүнүү тургандай, кыргыз тилинде айрым ай аттары жаныбар аттары менен аталат. Белгилүү окумуштуу К.К. Юдахиндин тарабынан белгиленген ай аттарынын мындайча берилишинин туура экендигин аалым Х. Карасаев да айтат. Бирок ага карабастаң, 1987-жылы “Кыргызстан маданияты” гезитинде жарыялаган ай аттары тууралуу макаласында К. Сейдакматов аталган маселени кайрадан карап, ар тарааптуу талдоого алып туруп, анан бир чечимге келүү керектигин аттабы белгилеп көрсөткөн. Анткени анын ою боюнча, эски кыргыз тилиндеги ай аттары азыркы күндө колдонулган расмий ай аттарына туура келет.

Окумуштуу К. Сейдакматовдун көзкарашы боюнча, кыргыз тилинде ай аттары “тогуздун айы, жетинин айы, бештин айы, учтун айы, бирдин айынын ордуна тогуз тогоол, жети тогоол, беш тогоол, уч тогоол кыргыздарда көп колдонулгандыгы калетсиз, ошондуктан айлардын аттары Ай жанаңгандан канча күндөн кийин Үркөр жылдызы менен тогошконуна жараша келип чыкканын ар ким баамдай алат. Ошондо тогуздун айы дегенибиз тогуз тогоол дегенге туура келет.”

Ай аттарын атоодо гороскоп да маанилүү болгонун белгилеп кетүү керек. Дегинкиси түрк, уйгур, казак жана кыргыз тилдеринде гороскоп боюнча айлардын атальштары дээрлик бирдей десек болот. Азыркы кыргыз тилинде козу (кой), үркөр, босого, саратан, арстан, сумбула, тараза, чаян, жаа, улак (теке), көнек, балык, ал эми казак тилинде Токты (март-апрель), Торпақ (апрель-май), Егиздер (май-июнь), Шаян (июнь-июль), Арыстан (июль-август), Бикеш (август-сентябрь), Мизан (сентябрь-октябрь), Сарышаян (октябрь-ноябрь), Мерген (ноябрь-декабрь), Ешикимуйиз (декабрь-январь), Шуши (январь-февраль), Балык (февраль-март), ал эми түрк тилинде Коң (коч) (21-март – 20-апрель), Вога (бога) (21-апрель-20-май), Ыкизлер (икизлер) (21-май – 21-июнь), Yengeç (йенгеч) (22-инь – 22-июль), Aslan (аслан) (23-июль – 22-август), Başak (башка) (23-август – 22-сентябрь), Терази (терази) (23-сентябрь – 23-октябрь), Актер (акреп) (24-октябрь – 22-ноябрь), Yay (йай) (23-ноябрь – 21-декабрь), Oğlak (оглак) (22-декабрь – 20-январь), Kova (кова) (21-январь – 18-февраль), Balık (балык) (19-февраль – 20-март).

Жогоруда кыргыз тилиндеги «коң», казак тилиндеги «токты», түрк тилиндеги «коч», уйгур тилиндеги «коза» сездерүү да бирдей маанини билдирисе, казак тилиндеги «торпок», түрк тилиндеги «бога», уйгур тилиндеги «сүй» (инек) сездерүү окшош эле маанини туюндурат.

Эгиз 1. бир маалда терелгөн эки бир тууган. 2. Бири бирине окшош. Казак тилинде «егиз», түркмен тилинде «экиз», езбек тилинде «эгиз», орто түрк тилинде «иккиз», байыркы қыпчак тилинде «иккиз»: <ики (эки) + з. Бул сез түрк тилинен монгол тилине «икките» турпатында (тыбыштык жактан езгерүп) өткөн.

Кыргыз тилиндеги «арстан», казак тилиндеги «арыстан», түрк тилиндеги «арслан» - синоним сездер.

Кыргыз тилинде «сүмбула» (бийкеч), түрк тилинде «башак», уйгур тилинде «башак». Уйгур тилинде буудайдын башы, б.а., үйгүр тилиндеги башак жана түрк тилиндеги башак сездерүү ез ара синонимдеш. Кыргыз тилиндеги «сүмбула» араб тилинен **سۇنبۇل** (Sunbule) кирген да, кыргызча «башак» деген маанини берет. Бирок кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайык «н» тыбышы «м» тыбышына өткөн. Бул негизинен түрк тилдеринде таандык жалпы фонетикалык кубулуш десек болот. Кыргыз тилиндеги «тараза», түрк тилиндеги «терази», уйгур тилиндеги «тараза» маанилик жактан синонимдеш. Ал эми казак тилинде ушундай эле маанини («тараза») туюндуруган «мизан» сезүү бул тилге араб тилинен кирген. Кыргыз тилиндеги «чаян», казак тилиндеги «сарышаян», уйгур тилиндеги «чаян», түркмен тилиндеги «ичиан», түрк тилиндеги «акреп» сездерүүнүн мааниси бирдей. «Акреп» сезүү түрк тилинен араб тилинен кирген. Жогоруда көрүнүп тургандай, «чаян» сезүүнүн кыргыз жана уйгур тилинде жазылышы да, мааниси да бирдей сездер, ал эми бул сез казак тилинин тыбыштык өзгөчүлүгүнө ылайык аталган тилде «ч» тыбышы «ш» тыбышына өтүп, «шаян» болуп аталат. Негизинен, чаяндын өнү сары болгондуктан, казак тилинде «сарышаян» делет. Орто түрк тилинде «чабан», байыркы қыпчак тилинде «чаян» же «чыян» турпатында кездешет. Кыргыз тилиндеги «ожаа», казак тилиндеги «мерген», уйгур тилиндеги «йачаак», түрк тилиндеги «йай» сездерүү маанилик жактан бирдей. Эткенин баласы деген маанини туюндуруган сез ар бир тилдин фонетикалык өзгөчөлүгүнө карай кыргыз тилинде «улак(теке)», казак тилинде «ешкимуйиз», уйгур тилинде «оглак», түрк тилинде «оглак», түркмен тилинде «овлак» деп аталат. «Oğlak» сезүү боюнча, түрк тилинде эки түрдүү көзкарашты учураттууга болот. Айрым окумуштуулар <oğul(огул)+-(a)k деп унгу, мүчөгө белүү, -(a)k белүгүн кичирейтуу маанисин берүүчү мүчө катары карашат. Мындан сырткары, бул сездүн түрк тилинде oğlak>oğlak (огулак/оглак) деген варианты да кездешет. Окумуштуу Дени «оглак» сезүүн «ог-лак» деп унгу, мүчөгө бөлсө, тилчи Лигети «oğ» (ог) унгусу мөгөл тилиндеги «огуну, огуга (тоо теке б.а. аркар)», «огулжа, огалжа (жапайы кой)» унгуларынын негизинде пайда болгон деп белгилейт. Кыргыз тилинде «көнек» саан сааганда, суу ташыганды колдонуу учун төөнүн терисинен ыштал жасалган идиши маанинде, казак тилинде «шучы», түрк тилинде «кова» айтылышы жана жазылышы ар башка болгону менен, бирдей эле маанини туюндурат. Эми кыргыз тилиндеги ай аттарына, алардын маанилери менен ички турпатына токтололуу.

Куран сезүү жалган да, чын да деген сездер менен айкашып айтылат да, удаалаш келген эки айдын жалыштык менен айырмачылыгын берет. Алсак, жалган куран айында мал төлдөп, айран иче баштаган кез болот. Ошондун «Жалган куранда, жалама айран ичет» деген макал айтылып калган. Жалган куран, жаз эле

досум. Чын куран айында айран татып, жазғы ай ағыл-төгүл аралаша, мал көкко тоё баштаган маал. Мисалы: *Чын куранда теке айы экен деп, көрбөсө да чыр - чыр этип талашат.* (С. Эралиев).

Агартуучу Б.Солтоноев “Кызыл қыргыз тарыхы» аттуу эмгегинде ай аттары тууралуу мындай аныктамаларды берген.:

1. Куран деп қыргыз элкитин текесин айтат. Элик сентябрда (Тогуздун айы) жүгүрүп жана токтолот. Жалган куранда жаныдан бала түйүлөт. Бооз, қысыры жалган, арсар чагы. Ошол себептен жалган /сурав дейт.

2. Бала көтөрүп алганы учун бул айды *чын куран* дейт.

3. Бугу баш оонанын аягында ышкырат (ызғырык) дейт. Бугунун ызғырыгындай деп, анын үнү өтө уккулуктуу болуп кезген чагы. Бугу айында туулган учун бугу дейт.

4. Кулжа жетинин айында жүгүрүп, бештин айында токтолуп, кулжада тууйт, андыктан *кулжаса* дейт.

5. Теке бештин айынан 20-сынан абдан озгону 30уна жете кезет. Учтун айынын башында жүгүрөт.

6. Бугу баш оонанын аягында, аяк оонанын башында башы ооган жакка кетип, кезип журөт. Ошондуктан *баш оона* десе керек.

7. Аяк оона бугунун аягы тынбай маралга кыйгач жүгүргөн чагы болуп калган учун бул айды *аяк оона* десе керек.

8. Тогуздун айы. Кебүнчө қыргыз эң байыркы эски замандан бироөгө мал берсе, кудалыкка мал алып барса, тартуу берсе, тогуздап берген.

9. Жетинин айы. Жети ата-бабасын билүү, жети кылым откөнчө жети атасынан бери турган деп жетини бел кылып эски қыргыздар сүйлогөн. Ушул себептен бул айды жетинин айы десе керек.

10. *Бештин айы.* Бешенең бештен деп беш санын артыкчараак көргөн. Ушул учун бештин айы десе керек.

11. *Учтун айы.* Учтөн кийин чүч деп жана уч чапканча таяк көтөрүү, өлгөндүн уччулугу, конокко учтөн бириктирип тамак берүү адегтерин жүргүзө келген мурунтандар берки қыргыздын расми.

12. *Бирдин айы.* «Гуулмак бир, өлмөк бир, сөз бир» деген. Ошондуктан айга киргизилиши мүмкүн.

Қыргыздарда дегинкисин ай аттарын атоодо айыл жана мал чарбачылыктын чоң мааниси бар экенин белгилеп кетүү абзел. Тилчи К. Сейдакматов болсо ай аттарын атоодо астрономия менен да байланышы бар экипин белгилейт. Ал Үркөр жылдызынын Ай менен тогошуусун негиз кылып алып, башка бир календарь сунуш кылат:

1. Тогуз тогоол	Январь
2. Жети тогоол	Февраль
3. Бештогоол	Март
4. Уч тогоол	Апрель
5. Бир тогоол	Май
6. Баш оона	Июнь
7. Аяк оона	Июль
8. Жалган куран	Август
9. Чын куран	Сентябрь
10. Бугу	Октябрь
11. Кулжа	Ноябрь
12. Теке	Декабрь

Бирдин айы, Учтун айы, Бештин-айы, Жетинин айы, Тогуздун айынын ордуна бир тогоол, уч тогоол, бещ тогоол, жети тогоол, тогуз тогоол деп аталац, колдонулуп келген. Мына ушундан улам “тогоол” сөзү тууралуу айта кетсек: Негизинен, “тогоол” сөзү араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бири. (текабүл) эки маанини туюндурат: *беттешүү, жолугушуу, бетме - бет болу.* аст. Ай, жылдызынын (*планеталардын*) бир бири менен маңдайлашусу, жолугушуулары. Беш тогоол өтпөй бел чечпейт (накыл). Март айынын экинчи жарымында Ай менен Үркөр топ жылдызы бир бири менен бетме=бет келип жолугушат. Ошондо белин чечип төщөкке жатып уктайт. Мал талаадан чөп жеп калат. Оң чекеден Күн чыгып, Сол чекеден Ай чыгып, Тогоол болуп бул экөө/ Белги болуп алыптыр. (Семетей).

Тилчи К.Сейдакматов “Қыргыз элинин календардык түшүнүгү” аттуу эмгегине таяннак, казактар менен қыргыздарда ай аттарын атоонун тартибинде айырмачылыктар болгонун көрөбүз. Албетте, мындай айырмачылыктар болушу-мизамченемдүү көрүнүш, ошон учун экөө башка улут катары эсептелет, бирок, ошентседа, Мисалы, казак тилинде тогуз тогоол январь делсе, К.К. Юдахин менен К. Карасаевдин көзкарапштары боюнча октябрға туура келет. Казак менен қыргыз эли өмүр бою жашап коңшу, маданияты, тили, дини жана салтты да ортос болуп калган, ошондуктан ай аттарын атоодо да айырмачылыкка караганда жалпылык басымдуулук кылат.

Жыйынтыктап келсек, биринчиден, қыргыз жана түрк тилинде расмий түрдө колдонулган ай аттарын атоодо жалпылыктар менен айырмачылыктар бар, экинчиден, бул елдер өткөн тарыхый доорлорунда башка элдер менен маданий карым-катнаштарда болгондугун, бул болсо, өз кезегинде, ай аттарын атоого да өз

тасирин тийгизгендигин, белгилөө менен, үчүнчүдөн, аталган маселе боюнча жалпылык менен айырмачылыкты дагы терен жана ар тараптуу изилдөө келечегибиздеги негизги максаттарыбыздын бири экендигин атайды айта кетмекчибиз.

АДАБИЯТТАР

1. Necati Akgür, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, Türk Dünyası Araştırmaları , Sayı 64, 1990, s. 177.
2. Каргалаева А. Кыргыз тилинде темпоралдык (мезгилдик) маанини туюндуруучу тил каражаттары , кандидаттык диссертация иши, каракол, 2003, 43-б.
3. Cemal Mihçioğlu, Bir Kamusal İlişkiler Örnek Olayı, Ay Adları ya da Türk Dil Kurumu, A.Ü. SBF yayınları: 474, 1981, s. 9.
4. Aydin, Türk Dilinde Zaman Adları, Doktora Tezi, Ankara, 2002, s. 37-77.
5. Karabacak, Çağdaş Türk Lehçelerinde Zaman İsimleri Üzerine Bir İnceleme, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I. S.1544.
6. Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2. Baskı, Ankara, 1999, s.188.
7. <http://www.maksimum.com/astroloji/23.02.07>.
8. İ. Karslı Türkçe – Arapça Sözlük, المعجم لأساسى، İstanbul, 1993, s.41.
9. Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügat-it-Türk, çev. Besim Atalay, I. Cilt, Ankara 1999, s. 83.
10. K. Emiroğlu, Gündelik Hayatımızın Tarihi, Dost Kitabevi, II. Baskı, Takvim, Mayıs 2001, Ankara, s. 80.
11. M. N. Akgür, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, TDA, sayı: 64, 1990, s.189., O. Turan On iki Hayvanlı Türk Takvimi, Cumhuriyet Matbaası, 1941. s.10-12. bak. Ebür Rehan el-Beyrûnî (Çeviren: C.Edward Sachau): The Chronology of ancient nations (El- Äsâr ül-Bâkiye). London, 1879.
12. M. Şemsettin Günaltay, Türk Tarının İlk Devirlerinden Yakın Şark , Elâm ve Mezopotamya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 1987, s. 436.
13. R. Ülgen, Ay ve Gün Terimleri Hakkında Bir İnceleme, Türk Dili Belleten, Sayı:8-9, 1946, s.47.
14. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б.: «Кыргызстан Сорос» фонду, 1999.-73 б.
15. Карасаев Х. К. Камус Наама. Карасай Сөздүк. Бишкек, 1996. 278-б.
16. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Мектеп басмасы, Фрунзе, 1969. 25-бет; Türkçe Sözlük, 9. baskı, Ankara, 1998, s. 167.
17. Муратхан К. Қазақтын Кено Тарыхы, Алматы, Жалын, 1993, 353-б.
18. Сейдакматов К. Кыргыз элишин календардык түшүнүгү. - Ф., 1987.- 34-35 б.
19. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китең.- Б., 1993, 169-170-б
20. Сыдыков А. Н. Лексика - семантическая микросистема со значением времени в русском и киргизском языках: Автографат, Бишкек, 1995, 16-б.
21. Хренов Л. С., Голуб И. Я. Время и календарь. - М.: Наука, 1989.- 100 с.
22. Юдахин К. К. Киргизско-Русский Словарь, М., 28-б.
23. نویغۇر ئانڭ تزاھلىق لۇغۇنى, Cilt:6, 1998, s.902.

Аман кызы Б., аспирант

ДИЛБАЙНДЫН АДАБИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖӨНУНДӨ

Дилбаяндар боюнча азыркы мектеп практикасында, педагогика илиминде учурagan кемчилдиктер негизинен биздин изилдөөлөр тарабынан төмөнкүдөй аныкталды: 1. Дилбаяндар, алардын түрлөрү, мектептердеги абалы, кетирилип жаткан кемчилдиктердин ар кыл себептери жогорку деңгээлде иликtenген илимий адабияттардын жоктугу. 2. Дилбаяндар боюнча чыккан методикалык колдонмоловордун ото аз санда басылгандасты, алардын библиографиялык сейрээтикке айланып кеткендиги. 3. Орус, англий, казак, украин тилдеринdegидей дилбаяндар жыйнектарынын көп нускада китептер формасында чыкпагандыгы, интернет сайttарына киргизилбенди. 4. Жогорку окуу жайларында болочоктогу адабият мугалимдеринин дилбаян жазып машыкпагандыгы, демек мугалимдердин өздөрүнүн дилбаян жазуу боюнча ык, машыгуу, көндүмдерүнүн жеткиликтүү эместиги. 5. Окуучуларга үйдо жардам берүүчү ата-энелердин өздөрүнүн дилбаян жазуу боюнча тажрыйбаларынын жоктугу. 6. Дилбаян жазуу боюнча мектепте, мектептер аралык, райондук (шаардык), областтык, жалпы республикалык ар түрдүү конкурстардың, байгелердин тез-тез өтүп турбагандыгы. 7. Мезгилдүү басылмалар, радио-телевидение дилбаян басып жарыялоону, же уктурууunu ырааттуу жана үзгүлтүксүз практикалабагандыгы. 8. Жогорку окуу жайына кабыл алуу экзамендерине дилбаяндардын киргизилбенди, жалпы республикалык тестиirlөөдө дилбаян боюнча тапшырмалардын жоктугу ж.б.

Мына ушул жумуштар билим берүү системасында жана жалпы эле коомчулукта колго алынган кезде ойдогудай дилбаян жаза алуучу окуучуларды даярдоого жетишбиз деп ишенүүгө болот.

Профессор К.К.Сартбаев сочинениенин үч түрүн сунуштайт: - сырпаттоо (описание) түрүндөгү сочинение; - баяндоо (повествование) түрүндөгү сочинение; - ой жүгүртүү (рассуждение) түрүндөгү сочинение (Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутууну методикасы- Ф., 1971, 247).

Б. Алымов болсо сочинениенин сөзиз түрүн белгилөө менен өткөн кылымдын 80-жылдарында эле жазуу ишинин бул түрүнүн методикасына чоң жаңылык киргизген. Анткени буга чейин жазма ишинин бул түрүнүн мынчалык көп формасы мугалимдер тарабынан массалык түрдө колдонулган эмес деп айтууга

болот. Методист Б.Алымов дилбаяндын сегиз түрү бар деп, ага темәнкүлөрдү көрсөтөт: 1. Эркин темадагы сочинениелер. 2. Баяндоо, сүрөттөө мұнозундегү сочинениелер. 3. Сүрөттер боюнча жазылуучу сочинениелер. 4. Чыгармачылық сочинениелер. 5. Адабий темадагы сочинениелер. 6. Ақын-жазуучулардың өмүру, чыгармачылығы боюнча жүргүзүлүчү сочинениелер. 7. Чыгарманынын идеялық мазмуну боюнча жүргүзүлүчү сочинениелер. 8. Кейипкерлерге мұнездеме берүүгө арналган сочинениелер (Алымов Б. Мектеп сочинениеси –Ф.:– Мектеп -1982,19-101.).

Окумуштуу жана практик Б.Алымов мектеп сочинениесинин негизги өзгөчөлүктөрү катары буларды көрсөтөт: 1. Мектеп сочинениеси жарық көрбейт. Айрым мыкты окуучулардың жакшы жазылган сочинениеси тигил же бул илимпоз-методисттин эмгегинде үлгү катары жарық көрүп калышы да мүмкүн, бирок бул окуучунун ар кандай сочинениеси жарық көрт дегендикке жатпайт. 2. Мектеп сочинениеси философиялық, илимий же саясый чоң масштабдагы, кецири диапозондогу ойду камтый албайт, анда жаңы ачуулар, теориялар, өзгөчөлөнгөн жоболор менен эрежелер да болбойт. Андай нерселерди окуучудан талап кылуунун өзү да жаңылыстык. 3. Мектеп сочинениеси тигил же бул коомдук түзүлүш, саясый-экономикалық абал чагылдырылган чыгармалар, андагы адам мұнездеру, алардың турмуштиричилиги, карама-каршылыктары, жек көрүсү менен жан тартуусу, сүйүсү менен күйүсү, б.а. турмуштагы жаңылық менен жамандыктын, адамгерчилек менен айбандык-наадандыктын, адилеттүүлүк менен акыйкатсыздыктын, өмүр менен өлүмдүн ортосундагы айыгышкан күрөшү жөнүндөгү жазуучунун чыгармасы тууралуу адабиятчылардың айткан даяр ой-пикири боюнча окуучунун түшүнүгү жазылат. Бирок бул, окуучу өз сочинениесинде адабиятчылардың айткан даяр пикирлерин көчүре берет экен дегендикке да жатпайт. Окуучу тигил же бул чыгарма, аны жараткан жазуучу, анын коомдон алган орду, адабиятка кошкон салымы жөнүндөгү даяр материалга таянат, ал боюнча ой жүгүрттөт, аны өзүнүн «кичинекей» ақыл таразасына салып «чайнап», өз сезү менен кайрадан иштеп чыгат, ага өзүнүн кичинекей фантазиясы менен ой чаргытуусун кошот, өз алдынча жыйынтык чыгарууга аракеттенет. Ал эми чыгармачылық, турмуштан алынган «эркин» темадагы сочинениелер окуучунун жекече турмуштук тажрыйбасына, билим деңгээлине байланыштуу жазылат. Анда бала жекече байкаганына, көргөн-бүлгенине, укканына, окугандарына таянып темага жооп берет. Ошондуктан мектеп сочинениесинде да окуучунун жеке ою, кыялдан жараплан нерселери, корутундусу, аныктамасы жок дешке болбойт. 4. Мектеп сочинениеси белгилүү кыска мөөнөттө берилет. Окуучу аны ашып кетсе жумалық, болбосо 2-3 сааттын ичинде жазып тапшырууга милдеттүү. Бул мугалим тапшырган ишти окуучунун сөзсүз аткарышы керек деген педагогиканын принцибине негизделген иш. Ал эми саясий, адабик илимий эмгектерди авторлор ыктыярдуу жазышат. 5. Мектеп сочинениеси адабият мугалиминин жетекчилиги астында ган ишке ашат. Аны жазууда мугалим балага улам жаңы бағыт, көргөзмө, кенеш берет, биргелешин план түзөт, жазылган сочиненини кошумчалайт редакциялайт. Кыскасы, үйрөтүүчү мұнездөгү бардык сочинение мугалимдин жардамысыз жазылбайт, мугалим ар бир сочинениеге авторлош болот. Бирок негизги жоопкерчилек окуучулардың өзүлөрүнө жүктөлөрүн да уннупо керек Мугалим сочинение жазуунун бүт мидетин өз мойнуна ала албайт, ага жетекчилик кылып, көргөзмө гана берет. Үйрөтүүчү мұнозундегү сочинениелерге коюлган мына ушул талап аткарылганда гана контролдүк, анан орто мектепті бүтүрүүчүлөр мененabiturенттердин жазган сочинениели оңунан чыгат, жаш адамдың кийинки илимий, адабий иштеринин, дегеле күш тилиндөй катты да сабаттуу жазышына шарт түзөт. Ал эми саясий, илимий жана адабий эмгектердин авторлору эч кимдин жардамысыз, көзөмөлгүсүз эле өз бет алдынча жазышат.

Мына ушул айырмачылыктарды эске алганда гана мектеп сочинениеси деп эмнени айтарбыз белгилүү болот» (Алымов Б. Мектеп сочинениеси –Ф: Мектеп ,1982,13-14).Б.Алымовдун мектеп сочинениеси боюнча бул айткандарына кошуулуга болот жана бул бағытта дагы бир методист А.Муратов жазуу ишинин бул түрүнө коюлган талаптар, белгүнштөрү боюнча ойлорун андан ары тереңдетет. «Сочинение - узак жылдардан бери мектеп программасында колдонулуп келе жаткан жазуу ишинин бир түрү, - деп жазат ал (Муратов А. Дилбаян сырлары.- Б:2004,7-11). Ошондой эле ал жогорку окуу жайларына кабыл алуудагы билимди олчөп көрүүнүн да башкы критерий катары кызмат кылып келген жана келүүдө. Сочинение -чыгарма, ал ошол чыгарманы жазып аткан автордун пикирин, ички сезимдерин, ой толгоолорун чыгармачылық менен кағазга түшүрүү ишмердүүлүгү. Сочинение жазуу - текст түзүп, байланыштуу речти естүрүү үчүн аткарылган окуу ишмердүүлүгү, ошол эле кезде автордун дүйнөсүн, турмуштук позициясын калыптоочу тарбиялоонун каражаты жана эстетикалық табитти,адабий-коомдук түшүнүктүү естүрүүнүн формаларынын бири Чыгармачылыктын мүмкүнчүлүктөрү абдан ар тараалтуу болгондой эле сочинениенин тематикалық, жанрдық, стилдик жактары да чексиз кецири.

1. Тематикасына карап сочинениелер экиге бөлүнөт: биринчиси - адабий-чыгармачылық дилбаяндар, б.а. мында программада өтүлгөн темалардың негизинде окуучулар өз ойлорун кағазга түшүрушет (М.: "Алыкул - лирик ақын", Т.Абдыломуновдун "Абийир кечирбейт" драмасындағы ыймандық, адептик тазалық учун күрөш, Ч.Айтматовдун "Ак кеме", повестиндеги Баланың образы" ж.б.); экинчиси - эркин темадагы дилбаяндар, мында окуучулар мектептин адабият сабагында атайын өтүлбөгөн, өз алдынча окулган чыгармалардың, же көргөн фильм, спектакль, сүрөттөрдүн, интернет материалдарынын, турмуштан алган таасирлердин негизинде жазышат (М.: "Эне тил тагдыры - эл тагдыры", "Ыйман, ынсан жана биз", "Кайда кеттиң, кайрымдуулук?" ж.б.). Ошондой эле айрым окумуштуулар дилбаяндардың проблемалық-тематикалық типологиясын учкө (сочинение-мұнездеме; адабий-сын сочинениеси; "эркин" темадагы сочинение) деп да бөлүштүрүп жүрөт (Озеров Ю.А.Раздумья перед сочинением – М.: 1990, 5).